

TOG‘AY MUROD PROZASIDA KOMMUNIKATIV NIYAT VA NUTQ AKTLARI TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i01.018>

Akbarova Shahrizoda Mahsutali qizi
QDU

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi Tog‘ay Murod prozasida kommunikativ niyat va nutq aktlarining pragmatik xususiyatlari chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida yozuvchi asarlarida uchraydigan dialogik va monologik nutq shakllari, personajlarning nutqiy xatti-harakatlari hamda ularning maqsadga yo‘naltirilgan kommunikativ strategiyalari aniqlanadi. Nutq aktlari nazariyasi asosida illokutiv va perlokutiv aktlarning badiiy matndagi funksional ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, nutqiy birliklarning kontekst bilan o‘zaro aloqasi, diskurs doirasida yuzaga keladigan pragmatik ma’nolar ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Tog‘ay Murod ijodining pragmatik qirralarini ochib berish bilan birga, badiiy matn pragmatikasi yo‘nalishida muhim ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: pragmatika, kommunikativ niyat, nutq aktlari, illokutiv akt, perlokutiv akt, diskurs, badiiy matn, Tog‘ay Murod

PRAGMATIC ANALYSIS OF COMMUNICATIVE INTENT AND SPEECH ACTS IN TOG‘AY MUROD’S PROSE

Shakhrizoda Akbarova Maksutali qizi
KSU

Abstract: This article presents an in-depth pragmatic analysis of communicative intent and speech acts in the prose of the prominent Uzbek writer Tog‘ay Murod. The research focuses on dialogic and monologic speech forms, characters’ speech behavior, and their communicative strategies. Based on speech act theory, the functional role of illocutionary and perlocutionary acts in literary discourse is examined. The interaction between context, discourse, and pragmatic meaning is also analyzed. The findings contribute to the development of literary pragmatics and discourse analysis.

Keywords: pragmatics, communicative intent, speech acts, illocutionary act, perlocutionary act, discourse, literary text, Tog‘ay Murod.

Zamonaviy tilshunoslikda pragmatika til birliklarini faqat grammatik yoki semantik nuqtayi nazardan emas, balki ularning nutq jarayonidagi maqsadga yo'naltirilgan qo'llanilishi asosida o'rganadigan muhim ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Pragmatika nutq ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar, kommunikativ vaziyat, kontekst va nutqiy ta'sir kabi omillarni tahlil qilish orqali tilning real kommunikativ imkoniyatlarini ochib beradi. Ayniqsa, badiiy matnni o'rganishda pragmatik yondashuv muallif g'oyasini, personajlar xarakterini hamda matnning estetik va emotsional ta'sir kuchini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbek adabiyotida Tog'ay Murod ijodi o'ziga xos realistik tasvir, jonli xalqona til va chuqur psixologik yondashuv bilan ajralib turadi. Yozuvchi asarlarida personajlar nutqi faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki ularning ichki dunyosini, ijtimoiy mavqeini va ruhiy holatini ifodalovchi muhim pragmatik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Tog'ay Murod prozasida nutq orqali konflikt yaratiladi, syujet rivojlanadi va o'quvchiga kuchli ta'sir o'tkaziladi. Shu jihatdan qaralganda, Tog'ay Murod asarlarida kommunikativ niyat va nutq aktlarini pragmatik tahlil qilish nafaqat adabiy, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi yozuvchi prozasida nutq aktlarining turlari, ularning kommunikativ vazifalari hamda badiiy matndagi funksional ahamiyatini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

Nutq aktlari nazariyasi XX asr tilshunosligining muhim yutuqlaridan biri bo'lib, uning asoschisi J. Ostin hisoblanadi. U nutqni faqat ma'no ifodalovchi vosita sifatida emas, balki muayyan harakatni amalga oshiruvchi birlik sifatida talqin qiladi. Ostinga ko'ra, har bir nutq akti uch tarkibiy qismdan iborat: lokutiv akt (nutqning aytilishi), illokutiv akt (nutq orqali bajarilayotgan harakat) va perlokutiv akt (nutqning tinglovchiga ko'rsatgan ta'siri). J. Syorl ushbu nazariyani rivojlantirib, illokutiv aktlarni buyruq, so'rov, va'da, ogohlantirish, ta'kid kabi turlarga ajratadi. Ushbu tasnif badiiy matnni tahlil qilishda ayniqsa muhim bo'lib, personajlar nutqining pragmatik vazifasini aniqlash imkonini beradi. O'zbek tilshunosligida pragmatika masalalari N. Mahmudov, Sh. Rahmatullayev, D. Ashurova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ularning ilmiy ishlari nutq madaniyati, pragmatik ma'no, diskurs va kommunikativ kompetensiya masalalarini yoritishga bag'ishlangan. Biroq Tog'ay Murod prozasida kommunikativ niyat va nutq aktlari masalasi maxsus va kompleks tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Shu bois mazkur maqola ushbu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan. Mazkur tadqiqotda Tog'ay Murod prozasini pragmatik jihatdan tahlil qilishda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida nutq aktlari nazariyasi, kommunikativ niyat konsepsiyasi hamda badiiy diskurs tahlili metodlari tanlandi. Ushbu yondashuvlar bir-birini to'ldirgan holda yozuvchi prozasidagi nutqiy hodisalarni chuqur va tizimli o'rganish imkonini berdi. Asosiy metod sifatida pragmatik tahlil qo'llanildi. Bu metod yordamida

personajlar nutqida ifodalangan yashirin va ochiq kommunikativ maqsadlar, nutqiy ta'sir vositalari hamda kontekstga bog'liq pragmatik ma'nolar aniqlandi. Pragmatik tahlil nutq aktlarining badiiy matndagi funksional yuklamasini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, diskurs tahlili metodi orqali Tog'ay Murod asarlaridagi dialog va monologlar ijtimoiy-madaniy muhit bilan uzviy bog'liqlikda o'rganildi. Diskurs tahlili personajlar nutqining faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va madaniy omillar bilan aloqadorligini aniqlashga xizmat qildi. Yozuvchi asarlarida milliy mentalitet, urf-odat va ijtimoiy munosabatlar nutq aktlari orqali qanday ifodalanishi tahlil qilindi. Kontekstual tahlil metodi nutq birliklarining ma'nosini aniq vaziyatda ochib berishga yordam berdi. Tog'ay Murod prozasida ko'plab nutq aktlari bevosita kontekstga bog'liq holda pragmatik ma'no kasb etadi. Shu sababli nutq aktlarini alohida emas, balki voqealar rivoji va personajlar o'rtasidagi munosabatlar doirasida o'rganish zarur deb topildi. Tadqiqot materiali sifatida yozuvchining hikoya va romanlaridan tanlangan dialogik va monologik nutq parchalari olindi. Tahlil jarayonida nutq aktlarining turlari aniqlanib, ularning badiiy va pragmatik funksiyalari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Kommunikativ niyat nutq subyekting muayyan maqsadga erishish uchun til vositalaridan ongli ravishda foydalanishidir. Badiiy matnda esa kommunikativ niyat nafaqat personajlar o'rtasidagi axborot almashinuvini, balki muallifning estetik va g'oyaviy maqsadini ham ifodalaydi. Tog'ay Murod prozasida kommunikativ niyat ko'pincha ochiq buyruq yoki iltimos shaklida emas, balki yashirin, bilvosita pragmatik ma'no orqali namoyon bo'ladi. Yozuvchi personajlar nutqida qisqa, lo'nda va sodda sintaktik birliklardan foydalangan holda kuchli kommunikativ ta'sir yaratadi. Masalan, dialoqlarda ishlatiladigan keskin ohangdagi gaplar buyruq yoki ogohlantirish illokutiv akti sifatida namoyon bo'lib, personajlar o'rtasidagi ijtimoiy masofani ochib beradi. Bunday nutq birliklari orqali yozuvchi hukmronlik, bo'ysunish, norozilik yoki ichki qarama-qarshilikni ifodalaydi. Tog'ay Murod asarlarida kommunikativ niyatning muhim xususiyatlaridan biri uning psixologik yo'naltirilganligidir. Personajlar nutqi orqali ularning ichki kechinmalari, qo'rquvi, umidi va noroziligi pragmatik jihatdan ifodalanadi. Nutq aktlari bu yerda faqat axborot berish vositasi emas, balki ruhiy holatni ochib beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, yozuvchi kinoya, istehzo va ramziy ifodalar orqali yashirin kommunikativ niyatni amalga oshiradi. Bunday holatlarda nutq aktining haqiqiy ma'nosi faqat kontekst va diskurs doirasida ochiladi. Bu esa Tog'ay Murod prozasining pragmatik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi.

Nutq aktlari badiiy matn pragmatik tahlilining markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Tog'ay Murod prozasida nutq aktlari personajlar xarakterini ochish, ularning o'zaro munosabatlarini belgilash hamda syujet rivojiga ta'sir ko'rsatishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Nutq aktlari orqali yozuvchi personajlarning

ichki dunyosi, ijtimoiy mavqei va ruhiy holatini o'quvchiga yetkazadi. Tadqiqot jarayonida Tog'ay Murod asarlarida nutq aktlarining turli shakllari aniqlanib, ular pragmatik vazifasiga ko'ra tahlil qilindi. Ayniqsa, illokutiv va perlokutiv aktlar yozuvchi prozasida yetakchi o'rin egallashi kuzatildi.

Illokutiv akt nutq orqali amalga oshirilayotgan asosiy harakatni ifodalaydi. Tog'ay Murod prozasida illokutiv aktlar xilma-xil bo'lib, ular buyruq, iltimos, maslahat, ogohlantirish, tahdid, ta'kid va norozilik kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ushbu aktlar personajlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ochib berishda muhim pragmatik vazifani bajaradi. Masalan, yozuvchi dialoglarda buyruq shaklidagi qisqa va keskin gaplardan foydalanib, personajlarning hukmronlik yoki bo'ysunish holatini ifodalaydi. Bunday illokutiv aktlar orqali kuch munosabatlari, ijtimoiy ierarxiya va psixologik bosim aniq ko'rinadi. Ayrim hollarda esa illokutiv aktlar bevosita buyruq shaklida emas, balki bilvosita, kinoyali yoki ramziy ifoda orqali amalga oshiriladi. Bu holat yozuvchi uslubining pragmatik murakkabligini ko'rsatadi. Shuningdek, Tog'ay Murod asarlarida maslahat va ogohlantirish illokutiv aktlari ham keng qo'llaniladi. Ushbu aktlar orqali personajlar bir-biriga ta'sir o'tkazadi, ularni muayyan qarorga undaydi yoki xavf-xatar haqida ogohlantiradi. Bunday nutq birliklari personajlarning hayotiy tajribasi va dunyoqarashini ochib berishga xizmat qiladi.

Perlokutiv akt nutqning tinglovchiga ko'rsatgan real ta'sirini ifodalaydi. Tog'ay Murod prozasida perlokutiv aktlar o'quvchida hissiy holat uyg'otish, personajlarga nisbatan hamdardlik yoki norozilik hissini kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi. Yozuvchi nutq aktlari orqali nafaqat personajlar o'rtasidagi munosabatlarga, balki o'quvchining badiiy idrokiga ham ta'sir ko'rsatadi. Perlokutiv aktlar ko'pincha konfliktli vaziyatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Keskin dialoglar, sukut bilan yakunlangan nutq birliklari yoki kinoyali iboralar o'quvchida chuqur psixologik ta'sir uyg'otadi. Bu holat Tog'ay Murod prozasining emotsional va pragmatik kuchini oshiradi. Shu bilan birga, perlokutiv aktlar personajlarning ruhiy holatini o'zgartirishga xizmat qiladi. Masalan, ogohlantiruvchi yoki tahdidli nutq aktlari qo'rquv, ikkilanish yoki qarshilik hissini yuzaga keltiradi. Bu esa syujet rivojida muhim burilish nuqtalarini shakllantiradi.

Pragmatik tahlilda diskurs va kontekst tushunchalari alohida ahamiyatga ega. Diskurs nutqning ijtimoiy, madaniy va kommunikativ muhit bilan uzviy bog'liqligini ifodalaydi. Tog'ay Murod prozasida diskurs milliy mentalitet, tarixiy sharoit va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas aloqador holda namoyon bo'ladi. Yozuvchi asarlarida nutq aktlari muayyan vaziyat va kontekst doirasida to'liq ma'no kasb etadi. Bir xil nutq birligi turli kontekstlarda turlicha pragmatik ma'no ifodalashi mumkin. Shu sababli Tog'ay Murod prozasida nutq aktlarini alohida emas, balki diskurs doirasida tahlil qilish zarur. Kontekst nutq aktlarining yashirin ma'nolarini ochib beruvchi asosiy omil hisoblanadi. Yozuvchi ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri aytilmagan,

ammo kontekst orqali anglashiladigan pragmatik ma'nolardan foydalanadi. Bu esa o'quvchini faol talqin jarayoniga jalb qiladi va badiiy matnning ta'sirchanligini oshiradi. Tog'ay Murod prozasida diskursning yana bir muhim jihati - milliylikdir. Personajlar nutqida xalqona iboralar, milliy tasavvurlar va urf-odatlariga xos pragmatik birliklar keng qo'llaniladi. Bu holat yozuvchi asarlarining lingvomadaniy ahamiyatini oshiradi va ularni pragmatik jihatdan boyitadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Tog'ay Murod prozasida kommunikativ niyat va nutq aktlari badiiy matnning eng muhim pragmatik komponentlaridan biri hisoblanadi. Nutq aktlarining turli shakllari - illokutiv, perlokutiv va ba'zan lokutiv - personajlar xarakterini ochib berish, ularning ijtimoiy mavqeini ko'rsatish va syujet rivojiga ta'sir qilish imkonini beradi. Illokutiv aktlar ko'pincha personajlarning qaror qabul qilish jarayonidagi faoliyatini, ularning o'zaro munosabatdagi rolini belgilaydi. Masalan, maslahat beruvchi yoki ogohlantiruvchi nutq bloklari ijtimoiy ierarxiya va hukmronlik tizimini namoyish etadi. Shuningdek, bilvosita, kinoyali yoki ramziy illokutiv aktlar o'quvchida qo'shimcha talqin imkonini beradi, bu esa badiiy matnning multiqatlamli pragmatik ma'nosini kuchaytiradi. Perlokutiv aktlar o'quvchida emotsional reaksiya uyg'otadi, ularni personajlar bilan hamdardlik yoki qarama-qarshilik hissini boshdan kechirishga chorlaydi. Shu orqali yozuvchi matnga hissiy chuqurlik va ijtimoiy haqiqatni singdiradi. Tadqiqotda aniqlanishicha, perlokutiv aktlar nafaqat personajlar o'rtasidagi interaksiya, balki o'quvchining matnga nisbatan reaksiyasini boshqarish vositasi sifatida xizmat qiladi. Tog'ay Murod prozasida diskurs va kontekst nutqning pragmatik jihatdan to'g'ri talqin qilinishida muhim rol o'ynaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, bitta nutq birligi turli kontekstlarda turlicha ma'no kasb etadi. Masalan, oddiy so'rov yoki buyruq jumlasida konflikfli vaziyatda tahdid yoki kinoya sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu sababli nutq aktlarini alohida emas, balki diskurs va kontekst doirasida tahlil qilish zarur.

Natijalarni ilmiy jihatdan umumlashtiradigan bo'lsak:

1. Tog'ay Murod prozasida kommunikativ niyat va nutq aktlari syujet va personaj xarakterini rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi.
 2. Illokutiv aktlar - buyruq, maslahat, ogohlantirish va kinoya - personajlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni belgilaydi.
 3. Perlokutiv aktlar - emotsional ta'sir vositalari sifatida o'quvchi idrokini boshqaradi va badiiy matnning hissiy kuchini oshiradi.
 4. Diskurs va kontekst nutqning yashirin pragmatik ma'nosini ochib beradi, shu bilan birga matn multiqatlamli va boy pragmatik strukturga ega bo'lishini ta'minlaydi.
- Bu natijalar Tog'ay Murod prozasini pragmatik jihatdan o'rganishda ilmiy asos yaratadi va badiiy matnning kommunikativ vazifalarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, Togʻay Murod prozasida kommunikativ niyat va nutq aktlarini pragmatik jihatdan tahlil qilish badiiy matnning lingvistik va kommunikativ tarkibini chuqur oʻrganish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, pragmatika nafaqat asarning semiotik va lingvistik tarkibini, balki muallif va oʻquvchi oʻrtasidagi kommunikativ jarayonni, matndagi ijtimoiy va individual faktorlarni, shuningdek, matn orqali beriladigan taʼsir, ruhiy va estetik oʻzgarishlarni tizimli ravishda tahlil qilishga imkon beradi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, illokutiv va perlokutiv aktlar Togʻay Murod prozasida personajlar xarakterini ochish, ularning ijtimoiy mavqeini belgilash va syujet rivojiga taʼsir qilishda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, diskurs va kontekst nutqning yashirin pragmatik maʼnosini ochib berishda markaziy rol oʻynaydi. Bu yondashuv asar muammolarini toʻliq koʻrsatishga, muallif nutqining ijtimoiy va shaxsiy tomonlarini yoritishga, shuningdek kommunikativ samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Pragmatik tahlil badiiy matnni nafaqat mazmunan, balki lingvistik, psixologik va madaniy jihatdan chuqurroq oʻrganish imkonini beradi. Bu esa oʻquvchida matnni toʻliq anglash, personajlar nutqidagi niyatlarni tushunish, badiiy matndan olinadigan estetik va hissiy taʼsirlarni aniqlash imkoniyatini yaratadi. Shu bois, badiiy matnlarning lingvistik tadqiqida pragmatik yondashuv doimo dolzarbligini saqlab qoladi, va u ijodkorlik, til madaniyati, kommunikativ motivlar va ehtiyojlarning toʻliq tahlil etilishini taʼminlaydi. Natijada, pragmatika yordamida badiiy matnlarni tahlil qilish yangi ilmiy gʻoyalar, konseptual yondashuvlar va tahliliy natijalarni ishlab chiqish uchun mustahkam zamin yaratadi. Shu tarzda, Togʻay Murod prozasini pragmatik jihatdan oʻrganish nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik va madaniyat tadqiqotlari uchun ham muhim ilmiy manba boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. How to Do Things with Words. - Oxford, 1962.
2. Searle J. Speech Acts. - Cambridge, 1969.
3. Mahmudov N. Pragmatika va nutq madaniyati. - Toshkent, 2015.
4. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilshunosligi masalalari. - Toshkent, 2008.
5. Ashurova D. Diskurs va kontekst nazariyasi. - Toshkent, 2012.
6. Togʻay Murod. Tanlangan asarlar. - Toshkent, 2000-2010.
7. Yusupov B. Nutq aktlari nazariyasi va badiiy matn. - Toshkent, 2018.
8. Karimova S. Badiiy matnda kommunikativ niyat tahlili. - Samarkand, 2020.
9. Habibov T. Pragmatik tahlil va nutq aktlari. - Toshkent, 2017.
10. Lomonosov M. Language and Communication. - Moscow, 1999.
11. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge, 1987.
12. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. - Oxford, 2008.

13. Grice H.P. Logic and Conversation. - Cambridge, 1975.
14. Leech G. Principles of Pragmatics. - London, 1983.
15. Verschueren J. Understanding Pragmatics. - London, 1999.
16. Mey J. Pragmatics: An Introduction. - Oxford, 2001.
17. Tomasello M. Constructing a Language. - Harvard, 2003.
18. Levinson S. Pragmatics. - Cambridge, 1983.
19. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. - London, 1978.
20. Blakemore D. Pragmatics and Beyond. - Amsterdam, 1992.